

Cserti Csapó Tibor:

Szegregációs jelenségek a magyarországi cigányság körében

A migrációval párhuzamosan elkerülhetetlen, hogy megemlítsük a cigányság életkörülményeit jelentősen megnehezítő elkülönült letelepedés, a szegregáció folyamatát.

Szegregációnak a településszociológia azt a jelenséget nevezi, amelynek során a különféle társadalmi rétegek lakóhelye térbenileg elkülönül. Az adott terület, település, vagy városrész, amelyben egy sajátos népcsoport koncentráódik, területileg és szociológiailag is fokozatosan elhatárolódik a településhálózat, illetve a város többi részétől. A társadalmi távolság ily módon térbeli távolsággá is válik. (KULCSÁR K. 1981.)

A szegregáció tehát a társadalmi rétegek térbeli elkülönülése, meghatározott városrészek, vagy területek társadalmi struktúráján belül egy-egy réteg városi, illetve összterületi arányához viszonyított túlsúlya. A szegregáció a lakóhelyi és az életkörülmények szintkülönbségét, társadalmi hátrányokat jelent, mert felerősíti a társadalmi-strukturális helyzetből adódó különbségeket. (FARKAS J. 1996.)

A **szegregációt** általában megelőzi és kíséri a városrész lakosságának kicserélődése, viszonylag ritka eset, hogy egy újonnan felépült (általában exkluzív) negyedbe csak bizonyos társadalmi csoport tagjai költözzenek be. Előbb csak szórványosan figyelhető meg egy adott társadalmi csoport megjelenése a városrészben, az ott élő eredeti népesség tolerancia küszöbét még nem éri el az alacsonyabb presztizsű népcsoport jelenléte – ez az ún. koncentráció fázisa. Majd egyre nagyobb hullámokban költözik be az új csoport. Ezzel párhuzamosan lassan indul a korábbi lakosság elköltözése, ez a lakáspiacon az ingatlanok árának csökkenését indukálja, a beáramló népesség aránya lassan eléri az eredeti lakosság „tolerancia küszöbét”, majd a folyamat felgyorsulva rohamos kimenekülésre kerül sor. Meghatározható egy törési pont, amikor a két eltérő népességcsoport arányában hirtelen fordulat áll be. Ezt Kipp-pontnak nevezi a szakirodalom. Innentől lép át a folyamat az invázió szakaszába, amelyet az egyre gyorsabb kiköltözés, az eredeti népesség rohamos elmenekülése jellemez a lakókörnyezet átalakulása, a szolgáltatások minőségének romlása, az épületállomány romlása, a munkáltatók, intézmények elvándorlása miatt, ugyanakkor a zuhanó ingatlanárak következtében egyre gyorsabb a másik csoport beáramlása. A folyamat a szukcesszió fázisában éri el tetőfokát, amikor lezajlott a teljes lakosság kicserélődés.

A jelenséget amerikai nagyvárosok színesbőrű lakosságának megjelenése esetén vizsgálták, de a folyamat általánosítható más országok más etnikai, nemzetiségi csoportjainak vagy társadalmi rétegeinek térbeli mozgásfolyamataira is. Kezdetben a színesbőrű lakosság aránya eléri az 5%-ot, ennek hatására csökkenni kezd a lakások piaci ára a városnegyedben, Az őslakos fehér bőrű, középosztálybeli lakosság még tolerálja, ha a színesbőrűek aránya 5-25% között mozog, amikor azonban a beköltözők aránya eléri ezt a töréspontot, a korábbi lakosság pánikszerű menekülésbe kezd, eladják lakásaikat, s azok értékcsökkenése felgyorsítja a szegényebb fekete népcsoport beköltözését is. (CSÉFALVAI, 1994)

A szegregálódott városrészen belül kialakulhat egy sajátosan zárt, szubkultúrával leírható társadalom, amit gettónak nevezünk. A gettó kialakulása egy öngerjesztő pozitív visszacsatolási folyamat eredményeként értelmezhető. Az ördögi kör a társadalmi csoport (általában faj- etnikai dimenziókban értelmezhető) munkaerőpiaci hátrányos megkülönböztetésével indul. A

csoport tagjai alacsony szakképzettségűek, ezért rosszul fizetettek, magasabb köztük a munkanélküliek aránya. A második állomás, amikor az adott városrészben található munkahelyek száma csökkenni kezd, az ipari és üzleti létesítmények elhagyják a területet, ezt csak fokozza a középosztály meginduló elköltözése, meghatározóvá válnak a szegényebb társadalmi rétegek. Harmadik lépcsőben a vizsgált etnikai csoport tagjai hátrányt szenvednek a lakáspiacon, nincs módjuk elköltözni alacsony jövedelmeik miatt. Megindul a slumképződés. A negyedik állomáson a csoport hátrányba kerül a közszolgáltatások terén is, hiszen a leromlott városrészben rohamosan csökkennek az ingatlanárak, ezzel párhuzamosan az önkormányzati bevételek is. Kevesebb forrás jut a közszolgáltatások szinten tartására, pl. elköltöznek a jobb iskolák. Az ötödik állomáson az építészeti környezet leértékelődését követően a deviancia, vandalizmus, kriminalitás is megjelenik. A teljes elszigetelődés a hatodik fázisban - mintegy védekezésül megszüli a belső összetartozást erősítő sajtóérték és normarendszerrel rendelkező szubkultúráját. (CSÉFALVAI, 1994)

Magyarországon az elkülönülő lakóhelyválasztás - köszönhetően a cigány és nem cigány népcsoport közötti társadalmi távolságnak, az előítéletek, támadások miatti befelé forduló, zárt közösségeknek - mindig is jellemző volt a cigány népesség körében.

Már a Mária Terézia-féle letelepítésre irányuló rendeletek tiltották a telepszerű, szegregált letelepítést. Mégis ebben a korban indult meg a telepek képződésének máig tartó folyamata. (Somogy megyében az 1779. évi összeírás még csak egyetlen telepet ír le, a XX. sz. első felében már több mint százzal tudunk.)

Az 1893. évi felvétel adatai szerint az állandóan letelepedett cigányok a községek közel 40%-ában nem elkülönülten, hanem a lakossággal vegyesen laktak, 64%-uk házában élt. Ezek a viszonylagos integráltság jelei.¹ (POMOGYI L. 1995) Az 1900-as évek első felében a települési elkülönültséget mintegy 90 százalékosra becsülhetjük. (CSALOG ZS. 1997) Ez elsősorban a cigánytelepek jelenségét jelentette.

a) Tekintsük ezt a cigányok elkülönült lakóhelyválasztásának első típusaként.

Megfigyelhető, hogy a cigányok folyamatosan költöznek be az elmúlt évtizedekben a telepekről a települések belterületeire, ám ezt a tendenciát mérsékli az utóbbi időszakban a belterületekről kifelé irányuló majdnem olyan magas migráció. (JANKY B. 1999) A településekre irányuló beköltözést a politika is előmozdította az 1960-as évek elején indult telepek felszámolására irányuló kampányával. A telep-felszámolási törekvések, elsősorban a kamatmentes kölcsönök nyújtására alapozott családház-építési program kétségtelen eredményeket is hozott, a telepi életforma újratermelődése azonban mégis megfigyelhető. Sok telep, részben a kölcsönakció nyomán, részben az 1960-as évek végén kibontakozó gazdasági konjunktúrával és a jobb munkavállalási lehetőségekkel összefüggésben nagyrészt felszámolódott, de új telepek is létrejöttek. (BEREY K. 1991)

A telepfelszámolás ügye az 1960-as évek elején került napirendre. Az átfogó politikai reformkoncepció keretében megszületett a 15 éves lakásfejlesztési program, amelynek törvénybe iktatását követte az 1961-es MSZMP-határozat a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. Ha összehasonlítjuk a hivatalos telepnilyántartás idősoros adatait, az akció nagyon eredményesnek tűnik. Amíg 1964-ben 48 966, addig 1984-ben már csak 6277 felszámolandó telepi lakást írtak össze. 1964-ben még 222 160 fő, 1984-ben már csak 42 066 személy élt felszámolandónak minősített telepi lakásban. Ám a hivatalos statisztika

¹ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, IX. kötet. 1895

mögött a valóság ennél kevésbé volt rózsás. Telepnek a rendeletek a térbeli szempontból elkülönülő, legalább négy, a szociális követelményeknek meg nem felelő lakást tartalmazó településrészt tekintették. A helyzetfelmérés során nem vették számításba az elfogadhatatlan lakásállomány teljes körét, csak a jelenség térbeli szempontból koncentrált, látványos megjelenési formáját vették célba. (BEREY K. 1991)

Az 1980-as években már általános hanyatlást lehetett megfigyelni az építkezések, a lakástermelés terén, a telepeken lakók építkezései is lefékeződtek, sok helyen a telepfelszámolás folyamata megállt, sőt visszafordult. Az építkezések üteme lelassult.

- Az építési anyagárak emelkedésével nem tudott lépést tartani a telepi lakosság kereseti színvonala. Nehézkessé vált a lakásépítési költsönökhöz szükséges magán erő előteremtése.

- Az ingatlanárak emelkedése miatt a lakásvásárlási hitel mértéke rosszabb műszaki állapotú lakás vásárlása esetén is alacsonynak bizonyult.

- Megoldhatatlannak bizonyult a növekvő számú nem munkaképes korú, idős, beteg lakosok áttelepítése, akik semmiféle anyagi háttérrel nem rendelkeztek. A helyi tanácsoknak nem volt pénzügyi fedezetük a lakáshelyzet megoldására, s az érintettek egy része nem is volt hajlandó megszokott környezetét feladva vállalni az elköltözést.

- A telepi épületek lebontására nem kerülhetett sor, mert azokat több család lakta, s közülük csak némelyik tudott az akciókba bekapcsolódni. (HUSZÓCZY. 1983)

Az 1980-as évek elején az egész országban holtpontra jutott tehát a telepfelszámolások ügye.

A sikeres elköltöztetések sem nevezhetők egyértelműen pozitív folyamatnak. A cigányoknak a putrikból a megüresedett falusi házakba való beköltöztetése végzetes következményekkel járt a települések életére, helyi társadalmára nézve, mert nem csak a két etnikum közötti feszültségeket élte ki, de egy olyan nagy arányú lakáspiaci eróziót is elindított a falvakban, amely a hátrányos helyzetű falvakban korábban is megmutatkozó szelektív elvándorlást meneküléssé fokozta. (KOC SIS K.- KOVÁCS K. 1999) Mindemellert a cigánytelepek jelenségét nem sikerült felszámolni, újratermelődésüket nem sikerült megakadályozni. A klasszikus cigánytelepek lakosságát CSALOG ZSOLT (1997) a cigány népesség 40%-ára, a szegregált települési viszonyok közt élők arányát 70% fölé teszi napjainkban is.

A települési szegregációnak azonban csak egyik formáját jelentik a telepek. Ezek olyan szegregált település formációk, ahol eleve a többségi társadalomtól külön telepedtek le a cigányok. Tágabb probléma az ún. "gettó-kérdés", mely során korábban nem cigányok által lakott településrészek, települési egységek válnak mind erősebben a cigány népesség lakóhelyeivé akár a hatalom központi törekvései miatt szervezett formában, akár a spontán lakosság kicserélődés fentebb vázolt sora révén. A gettó problémakörnek CSALOG Zsolt (1997) több változatát vázolja fel, ezek azok a jellemzően a cigány népességre jellemző szegregációs formák, amelyek főként a XX. század során kialakultak:

b) Már a XIX. századtól gyakori volt az a spontán jelenség, hogy települések egy-egy utcájában koncentrált a cigányság (pl. Csurgó).

c) A telepek felszámolására irányuló erőfeszítések nyomán gyakran hasonló települési képződmények jöttek létre, a legértéktelebbe, műszakilag elavult utcák, körzetek váltak mindinkább homogén lakosságú gettóvá (pl. Siklós). Nem ritkán a városok központi részén, a belvárosok előregedett, forrás hiányában nem korszerűsített zónáiban adtak szükséglakásokat, önkormányzati bérlakásokat a telepekről beköltöztetett cigányoknak. (Budapest VII., VIII. kerület, Pécs, stb.)

d) A cigánytelepek felszámolása gyakran csak formális volt, az ott lakóknak katonai célra épült barakktelepen, vagy régi uradalmi cselédházakban, majorságok elhagyott épületeiben (pl. Kaposvár) adtak szükséglakásokat. Vagy mint a Mecseki bányászat

leépülése után történt, a korábbi bányász kolóniák területén jelent meg a koncentrálnódó cigányság (pl. Komló Zobákakna).

e) Bár az 1964-es rendelet előírta a telepről elköltözők szórt telepítését, a gyakorlatban figyelmen kívül hagyták ezt az előírást, s az ún. "CS" csökkentett színvonalú építkezések - a felvonulási költségek megtakarításaira hivatkozva - zárt egységben, a települések szélén valósultak meg.

f) A szegregáció legújabb formája az aprófalvas térségekben tapasztalható spontán „elcigányosodás” folyamata napjainkban. (CSALOG ZS. 1997) E folyamatot mutatjuk be a következőkben.

A szocializmus évtizedeiben a cigányok körében tapasztalható városok irányába történő migrációs folyamatok már az 1980-as években tapasztalható gazdasági válságjelenségekkel, a korábban erőltetett szocialista iparvárosok preferáltságának csökkenésével mérséklődni látszottak, s egy ellentétes irányú vándorlási irány is kibontakozott a rurális térségek felé.

Az elmúlt évtizedekben különösen a hátrányos helyzetű, pangó gazdaságú, gyenge közigazgatási, kereskedelmi, kulturális funkciókkal bíró, rossz infrastrukturális, kommunális ellátottságú, elzárt területeken, aprófalvas településszerkezetű térségeinkben, illetve a hanyatló ipari körzetekben nőtt jelentős mértékben a cigány lakosság lélekszáma. (CSERTI CS. T. - FORRAY R. K. 1998)

Ezekben a hátrányos helyzetű körzetekben már a rendszerváltozás előtt is megindult egyfajta "etnikai homogenizálódási" folyamat, a kilencvenes években azonban ez a jelenség felgyorsult. Különösen megfigyelhető a folyamat a halmazottan hátrányos helyzetű aprófalvakban. Ezekből az elöregedő népességű településekből a fiatal, munkaképes, nagyobb társadalmi mobilitással rendelkező népesség eláramlik a kedvezőbb adottságú nagyvárosokba, s a lassan elnéptelenedő falvak elértéktelenedett házaiba a máshol életterület, megélhetési lehetőségeiket vesztett, romló szociális helyzetű társadalmi rétegek költöznek be, például a cigány népesség. Az egykori szocialista iparvárosokban a rendszerváltozás után jelentősen beszűkültek a szakképzetlen, iskolázatlan munkaerő megélhetési feltételei. Számukra a falu még mindig biztosabb egzisztenciális hátteret nyújt, hiszen adottak a háztáji termelés, gyűjtögetés feltételei.

Ám ezeknek a rétegeknek egy ilyen hátrányos helyzetű település a földrajzi mobilitás utolsó állomását, zsákutcáját is jelenti egyben, ahonnan a szociális felemelkedés esélye igen csekély. A munkaerő-piaci integráció, a munkahelyszerzés lehetősége majdnem kizárt - gondoljunk csak a munkáltatóktól való távolságra, a rossz közlekedés-földrajzi adottságokra, a munkahelyekkel rendelkező városokba történő bejárás költségeire. (CSERTI CS. T. 2000)

Ezeken a területeken a foglalkoztatás nagyon alacsony, s az infrastruktúra és a tőkebeáramlás hiánya miatt rövid távon nem is várható javulás. (KOVÁCS Z. 2000)

Jellemző még a cigányságnak erre a halmazottan hátrányos rétegére, hogy lakókörülményei tragikusan rosszak, ami higiénés, egészségügyi és életviteli tünetekben is megmutatkozik. A munkához jutást aztán e kísérőtünetek is akadályozzák. (KOVÁCS Z. 2000)

Tipikus folyamat, hogy a cigány népesség azokban a településekben koncentrálnódik, illetve növekedik meg jelentősen a népességen belüli arányuk, ahol a társadalmi-gazdasági fejlődés megtorpan, az eredeti népesség elöregedik, illetve "lábával szavaz", aki teheti, jobb adottságú, jobb lehetőséget, életminőséget kínáló településekbe költözik. Esettanulmányaink mindhárom településen mutatják e jelenséget. A cigányság magas aránya azt jelenti – mivel a cigányság

elesettebbjeinek beköltözéséről, illetve helyben maradásáról van szó -, hogy a szegénység koncentrálódik ezekben a településekben. Ezt súlyosbítják az etnikai színezetű feszültségek, illetve a társadalmi feszültségek "etnikai mezbe" öltözése. (BÍRÓ B. ÉS MTSAI. 1998)

A cigányság falvakban való megjelenése, megerősödése és létszámának növekedése tehát alapvetően a falvak gazdasági, társadalmi státuszától függ, vagyis egy játszma végeredményeként értelmezhetjük. (SZUHAY P. 1997) A falvak „elcigányosodással” szembeni magatartása összefüggésben áll a falvak népességmegtartó erejével, valamint gazdasági lehetőségeivel. (SZUHAY P. 1997)

A szegregációból kilépni képtelen családok képtelenek az asszimilációra, azok az asszimilálódott családok pedig, akiket lakóhelyükön utolér a szegregáció, disszimilálódnak. (CSALOG ZS. 1997)

Az egyes városrészekről a köztudatban élő kép (image) ténylegesen befolyásolja a migrációs folyamatokat, megfigyelték, hogy egyes települések szukcessziója akkor gyorsul fel, amikor az adott kerületről élő tudati képben is bekövetkeznek változások.

Ezt tükrözik a korábban ismertetett, az amerikai szociológiában a nagyvárosok belső zónáiban lezajlott koncentrációs, kipp, inváziós, szukcessziós folyamatok. A szegregációs folyamat a magyarországi településállományban is bekövetkezett. 1994-ben már 675 volt azoknak a településeknek a száma, ahol a cigányság aránya a népességből 8% felett volt, ebből 94 településen meghaladta a 25%-ot és 9-ben abszolút többségbe került a cigány lakosság. (KOC SIS K. 1996)

Baranya megyében 1987-ben Havas Gábor folytatott kutatást a kistelepülések helyzete és a cigány népesség etnikai homogenizációja összefüggéseiről. A megyei Cigányügyi koordinációs bizottság adatai szerint a falvak közül 148 tartozott az ezer fős lélekszám alatti kategóriába, s ezekben a megye népességének 15%-a lélt, míg a cigányság 37%-a ezen hátrányos helyzetű községekben lakott. A 148 község közül háromban már akkor meghaladta a cigány lakosság aránya a 75%-ot, további háromban az 50%-ot, 10 faluban 30 és 50% között, újabb 10 településen 25 és 30% között volt az arány, 17 községben pedig 20-25% közt mozgott az érték. Összesen ez 49 települést jelent, miközben Havas 20%-ra tette azt a kritikus határt a szegregáció folyamatában, mikortól a konfliktusok megsokszorozódnak, a nem cigányok elköltözésének üteme felgyorsul és a folyamat visszafordíthatatlanná válik. (HAVAS G. 1999/B)

Baranya megye cigánylakta rurális térségeihez hasonlóan Somogyban is előrehaladt a spontán szegregáció, a községek jelentős része gyorsuló ütemben etnikailag homogenizálódik. (VUICS T. 1995) Már az 1990-es népszámlálás adatai szerint is 16-ra emelkedett azon települések száma Somogy megyében, ahol a cigányság aránya elérte, vagy meghaladta a település lakosságának 15 %-át, ezek mind a fenti kategóriába tartozó falvak.

Az elmúlt évtizedekben hasonlóan erősen felgyorsult a cigány népesség beáramlása bizonyos fővárosi kerületekbe (VI-IX. kerület). 1986-ban már a budapesti cigányok 47%-a lakott ezekben a kerületekben. Az alacsony társadalmi státusú csoportok lakhelye azonban nem áll össze nagy kiterjedésű, homogén területi egységgé, inkább egy-egy városrészen belül mikroszegregátumokba koncentrálódnak. 1971-ben a cigány gyerekek aránya az általános iskolás tanulók között 2,7% volt, 1986-ra már e területen elérte a 8,3%-ot. Az akkori 3,5%-os cigány népesség e városrészekben már erős gettósodási folyamatot indított el, s további növekedése még nagyobb szociális és etnikai feszültségeket kelt. (LADÁNYI J. 1993) Úgy tűnik a magyar lakosság még kevésbé toleráns a cigány népcsoporttal, mint láttuk azt a fentiekben az amerikai nagyvárosok esetében a színesbőrűeket illetően.

